

ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ТИПУ ОСОБИСТОСТІ У ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Тоталітаризм як особливий суспільно-політичний феномен для ефективного управління суспільством потребує формування відповідного типу особистості, якій притаманні пасивність, несхильність до критичного мислення, відчуженість та безвідповідальність. У статті розглянуто вплив тоталітарних режимів на поведінку, спосіб мислення та ціннісні орієнтації громадян, який здійснюється за допомогою використання міфологізованої версії державної ідеології, що виступає в ролі нового можливого світогляду. Важливого значення при цьому набуває процес політичної соціалізації, коли за умов ефективного використання політичної пропаганди та ідеологічної індоктринації як методів політичного контролю й насильницького впровадження у свідомість домінуючих цінностей, норм і зразків поведінки, відбувається трансформація людини згідно з основними ідеологічними настановами режиму.

Необхідність трансформації економічних, соціальних та культурних відносин, ціннісних орієнтацій, норм, особистісних переконань і настанов людей для забезпечення ефективності функціонування режиму є основною визначальною рисою тоталітаризму, яка зумовлює його відмінність від інших політичних режимів. Від-

повідно до цього, необхідною складовою тоталітаризму є намагання сповна змінити людину, «зліпити» її відповідно до панівних ідеологічних настанов. Для ефективного управління суспільством режимові необхідно позбавити людей політичної самостійності, активності, здатності до критичного мислення. Важливу роль серед ідей і

механізмів, що використовуються для здійснення таких змін, відіграє жорсткий контроль за свідомістю людини, її думками, внутрішнім світом. Як писав Дж. Оруел, тоталітарна влада не лише забороняє висловлювати певні думки, але й диктує, що потрібно думати. Ідеологія намагається керувати емоціями людей, нав'язувати їм спосіб мислення та поведінки. Людей ізолюють, наскільки це можливо, від зовнішнього світу, замикають у штучному середовищі, аби позбавити можливості порівнювати різні умови життя [1]. Наявність типу особистості з психічним складом, мисленням та поведінкою, що сформувалися шляхом стандартизації, уніфікації індивідуальності, її розчинення в масі, зведення до середньостатистичних показників є визначальною ознакою тоталітаризму. У такому суспільстві особистості притаманні безвідповідальність, відчуженість, нездатність до критичного мислення. Йдеться про формування типу людини, який передбачає одноманітність, однозначність, усунення індивідуальних особливостей.

Система тоталітаризму та властиві їй норми моралі вимагають комплексного підходу до формування особливого типу людей. Певне значення має застосування терору не лише як інструменту боротьби з реальними або уявними ворогами, але і як звичайного засобу управління суспільством. Звернення до терору не потребує об'єктивних причин або провокації. Коли тоталітарна культура стає панівним елементом соціальної системи, відбувається зменшення значення фізичного терору, але роль ненасильницького або морального терору зберігається, і він становить один з основних інструментів політичного контролю. Водночас засобом такого контролю виступає політична соціалізація, якість та особливості якої мають визначальний вплив на збереження політичної системи.

Ефективність політичної соціалізації переважно залежить від ефективності дії її інститутів, зокрема сім'ї, системи освіти, державних організацій, засобів масової інформації тощо. Щоб усі були підпорядковані єдиній системі цілей, потрібно змусити кожну людину повірити в такі цілі. Але для успіху тоталітаризму іноді недостатньо самого лише примусу. Важливо, щоб люди прийняли задекларовані цілі як власні і, незважаючи на те, що певні переконання їм нав'язують іззовні, вони мають стати внутрішніми переконаннями, спільними ідеями. Внаслідок того, що громадяни думають переважно так, як потрібно владі, відчуття пригноблення у тоталітарних країнах не є таким сильним, як вважають люди, які живуть за умов лібералізму [2]. Цього досягають різноманітними видами пропаганди, які, можливо, й не є специфічними атрибутами

тоталітаризму, але останній надає їм характерних рис — підпорядкованості єдиній меті та скоординованості її інструментів для розв'язування єдиних ідеологічних завдань. Коли всі засоби інформації зосереджено в одних руках, йдеться не просто про намагання нав'язати людям певні переконання. Монополію на засоби масової інформації використовують тут для маніпулювання масовою свідомістю, яке є складовою системи ідеологічного впливу на населення.

Єдиною відмінністю тоталітаризму від авторитаризму деякі дослідники вважають намагання впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей. Наприклад, Х. Арендт писала, що, коли відбувалося становлення тоталітарних режимів, «вони починали діяти за системою цінностей, яка настільки відрізняється від усіх інших, що жодна із застосовуваних нами категорій — чи то будуть категорії моралі, традиції, справедливості чи просто здорового глузду — не можуть допомогти зрозуміти лінію їхньої поведінки, дати їй оцінку чи передбачити її» [3].

Зважаючи на потреби режиму, особливо помітним у процесі формування особистості виступає вплив на ціннісно-нормативний аспект соціальної адаптації, коли індивіди опановують так звані еталонні культурні цінності, які орієнтують їх на некритичну асиміляцію та чітке відтворення усталених норм, а допустима творча активність має перебувати у жорсткій відповідності до таких норм. З іншого боку, щоб люди приймали необхідні для тоталітаризму цінності, потрібно переконати їх, що таких цінностей вони дотримувалися і раніше, але їх інтерпретація була неправильною. Ефективним засобом тут є використання слів із новими значеннями, що є однією з найхарактерніших особливостей інтелектуального клімату тоталітаризму. Крім того, певні офіційні цінності мають бути обґрунтовані — показано їх зв'язок з іншими цінностями, а отже, причинно-наслідкову залежність між засобами та цілями. Таким чином, людей потрібно переконувати не лише у правомірності цілей, але й у необхідності конкретних шляхів їх досягнення. Але вплив пропаганди не обмежується нав'язуванням системи цінностей, схвалених владою. Пропаганда має виконувати інші завдання, що стосуються розповсюдження впливу не лише на переконання, яких людина дотримується згідно з поглядами, прийнятими у суспільстві, але й на сферу фактів [4].

Тоталітарна ідеологія невіддільна від пропаганди. Оскільки існування ідеології зумовлене утвердженням у масовій свідомості відповідних поглядів, вона має на меті якнайширше розповсюдити свої принципи, аби стимулювати відповідні ідеологічно вмотивовані дії. Ідеологізація

пропаганди, централізація пропагандистської діяльності (через партійно-державний контроль), придушення всіх альтернативних джерел пропагандистського впливу є ознаками тоталітарної пропаганди. Характерним для політичного інформування є також поєднання комунікації на рівні міжособистісного спілкування з використанням засобів масової інформації, що перебувають у цілковитій залежності від ідеологічних настанов. Інформація, що не була узгоджена з відповідною світоглядною позицією або завданнями пропаганди, замовчувалася або піддавалася критиці [5].

Тотальна, централізована й контрольована владою пропаганда застосовувалася в історії як тимчасовий захід, спрямований на зміцнення нової державної влади. Але у ХХ сторіччі лише в СРСР та у нацистській Німеччині від становлення і впродовж існування режимів функціонували системи тотальної пропаганди. В організації жорстко централізованого пропагандистського апарату і пропагандистського процесу, його ідеологізації і застосовуваних методах спостерігаємо багато спільних рис між СРСР та тогочасною Німеччиною [6]. Наприклад, важливе місце у пропагандистській діяльності держав посідали звіти щодо засідань вищих законодавчих органів з обов'язковою публікацією нормативних актів, значення яких перебільшувалося відповідними коментарями.

Ефективнішою за пропаганду за своєю сутністю є індоктринація, яка має ширший соціальний вплив і в сукупності із супутніми структурами та механізмами становить одну з найважливіших підсистем тоталітаризму [7]. Так само як і властивий тоталітарній системі терор, індоктринація, що конструє цілі тоталітарного світу, спрямована на протидію спробам відновити перервані традиції. Перевага при цьому віддається застосуванню механізмів навчання та виховання, а також насильницькому впровадженню доктрини нового ладу, нових ідей, понять, символів у свідомість особистості та цілого суспільства [8]. Мета використання таких засобів — формування впевненості в непогрішимості тоталітарних істин. Єдиним критерієм допустимості повідомлень стає оцінювання їх можливого впливу на лояльність громадян, коли будь-яка інформація, що може спричинити виникнення сумнівів або недовіри до уряду, забороняється.

Надзвичайно важливим засобом ідеологічної індоктринації виступає навчальний процес, який за умов тоталітаризму є одним з найважливіших процесів політичної соціалізації, оскільки шкільна освіта була обов'язковою, навчання відбувалося у відносно закритих колективах, де всі зобов'язані беззастережно сприймати те, чому їх навчають.

Виховання у тоталітарній системі має особливе значення, оскільки це ефективний механізм формування свідомості. Здійснюючи ідеологічний вплив за допомогою таких засобів індоктринації, як підручники та інші навчальні матеріали, режим забезпечував своє самовідтворення, формування та впровадження у свідомість учнів певних ідей і політичних висновків без належного врахування вікових особливостей сприйняття матеріалу. Нолітико-пізнавальну функцію, особливо на початковому етапі становлення режиму, виконували також політичні ігри, де досить важливим виступав поділ на «своїх» та «ворогів». Це сприяло реалізації завдань тоталітарної індоктринації, було ефективним засобом «емоційного виховання» [7], коли завдяки акценту на чуттєвому контексті відбувається навіязування певних уявлень про політичний світ.

Пропаганда й індоктринація мають багато спільного. Це, зокрема, насильницьке впровадження головних елементів доктрини у свідомість людей. Нав'язувані ідеї мають бути орієнтирами для людини в навколишньому світі, при тому, що їх глибоке усвідомлення передбачено владними структурами [8]. Тоталітарний маніпулятивний вплив протягом певного часу має досить високу ефективність. Він спричиняє формування свідомості, що не потребує і не спонукає особистість до об'єктивної оцінки історичних і суспільних реалій, сприймає нав'язувані ідеї як істинні.

Розглядаючи засоби впливу на населення тоталітарних держав, треба брати до уваги опір, який явно або приховано чинять окремі об'єкти такого впливу. Комуністична держава хоча й зберігала протягом тривалого часу претензії на панування та необхідні для цього структури, усе ж таки не змогла домогтися цілковитого контролю над суспільством. Великі групи населення протистояли державній ідеологічній індоктринації. у суспільстві з'являлися ті, хто був схильний діяти незалежно від держави (організації, видавництва, асоціації). Незважаючи на переслідування інакомислячих, на витрати величезних коштів на пропаганду, ідеологічна надбудова тоталітаризму та інформаційна політика держави виявилися хиткими. Довіра до підконтрольних засобів масової інформації падала, зростав інтерес до альтернативної інформації. Це є свідченням того, що тоталітаризмові властива суперечність між задумами та реальністю, цілями та результатами. Ця суперечність пов'язана з тим, що режим не спроможний організувати добровільну масову підтримку з боку населення, сформувані новий тип суспільства, необхідний для реалізації сформульованих керівництвом утопічних цілей.

Складність творення нового суспільства значною мірою полягає в тому, що режим не може ви-

користувати такі традиційно властиві суспільствам механізми політичної соціалізації, як засвоєння культурних цінностей, політичних орієнтацій, форм поведінки. Намагаючись дати власну інтерпретацію історичних подій, режим використовує індоктринацію як засіб впровадження ідей нового тоталітарного міфу. Політична соціалізація є не просто засвоєнням певних політичних норм, але й їх перетворенням на особисті орієнти-

ри й установки. Це дає можливість тоталітарним режимам використовувати відповідні методи впливу для підвищення ступеня керованості свідомістю людей, формування (часом небезспішного) впевненості населення у беззаперечності істин тоталітарного світу. Втім, результати формування нового типу особистості як елементу суспільства нового типу, виявили неефективність тоталітарних методів у довгостроковій перспективі.

1. *Гадюк К.* Тоталітаризм как феномен XX века // Вопросы философии.— 1992.— № 2.— С. 22.
2. *Хайек Ф.* Дорога к рабству // Вопросы философии.— 1990.— № 12.— С. 103.
3. *Рос Ж.* Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки.— К.: Основи, 1998.— С. 562.
4. *Хайек Ф.* Дорога к рабству // Вопросы философии.— 1990.— № 12.— С. 103.
5. *Скулєнко М.* История политической пропаганды.— К., 1990.— С. 122.
6. Там само.— С. 123—124.
7. *Шербинин А.* Тоталітарная індоктринація: у истоков системы // Полис— 1998.— № 5.— С. 80.
8. *Шербинин А.* «С картинки в твоём букваре», или Аз, Веди, Глагол, Мыслите и Живете тоталітарной індоктринації // Полис— 1999.— № 1.— С. 134.

M. V. Chabanna

THE MEANS OF FORMING THE NEW TYPE OF PERSONALITY IN THE TOTALITARIAN SOCIETY

Totalitarianism as a special socio-political phenomenon demands forming new individuality characterized by passivity, irresponsibility, and the absence of inclination to critical way of thinking. Aspects of totalitarian regimes' influence on citizen's behavior, the way of thinking, and values are presented in the article. The reason for this situation is the introducing of mythologized ideology that is the new type of possible world outlook. The process of political socialization plays the great role for realizing of this goal. Under these conditions an effective use of political propaganda and ideological indoctrination as the methods of political control and violent inculcation into the consciousness of the dominant values, norms, and orientations, make a decisive influence on the person's transformation in accordance with the main ideological principles of the regime.